

OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİSTAN MÜSLÜMANLARININ HAC SEFERLERİ (Çarlık Döneminden Günümüze)

Dr. Seyfettin Erşahin*

Beşinci nikiin, bil ki, hac-ı İslam
Çim farz oldu edası, geldi kam.
Ališir Nevai (Siracu'l-Müslimin)

Kutsal Topraklar'dan oldukça uzakta yaşayan Türkistanlı müslümanlar için hac, bir ibadet olmanın yanında, siyasi, kültürel ve ekonomik boyutlar kazanmıştır. Kimi zaman hürriyetin, bağımsızlığın, hür dünyaya açılmanın tek yolu olarak görülmüş-tür.

Türkistan Türklerinin, orta çağlardan günümüze kadar izledikleri hac güzergâhla-rı, ulaşım vasıtaları, yol süresi ve hacla ilgili mahalli geleneklerini konu alan özel bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu nedenle bizim ortaya koyacağımız bilgiler ve tespit-ler konuya bir giriş mahiyetinden ileri gidemeyecektir.

Türkistan Müslümanlarının Hac Yolculuklarında Osmanlı Devleti'nin Yardımları

Türkistanlılar hacca giderken, yakın zamanlara kadar, kara ve deniz yolunun ula-şım vasıtalarından faydalanmışlar, güzergâh olarak da Afganistan, İran ve Hindistan'ı kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ilk yansında Mekke ve Medine'yi topraklarına katarak 'hadimü'l-haremeyn' sıfatını alması ve sultanların, müslümanların hamisi ve halifesi mevkiine yükselmesi üzerine Türkistanlılar hac güzergâhlanna İstanbul'u da dahil etmişlerdir. Bunun yanında zaman zaman komşu Afganistan, İran ve Hindistan ile olan anlaşmazlıklar da Türkistan Türklerini Osmanlı topraklarına üzerinden hac yapmak mecburiyetinde bırakmıştır¹. Bu dönemlerde Türkistan'ın içlerinden kervanlarla Hazar Denizi'ne ulaşan hacılar oradan gemilerle karşıya geçip iki yoldan Osmanlı topraklarına giriyorlardı: 1. Astrahan Hanlığı, Idil (Volga) ve Don nehirleri üzerinden Kırım Hanlığı ve İstanbul. 2. Dağistan'ın Derbent limanı, Terek ırmağından gemilerle Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleri ve deniz veya kara yoluyla İstanbul. İstanbul'dan da yine çoğu zaman deniz yoluyla bazan da kara yoluyla Hi-caz'a ulaşıyorlardı².

Türkistan hacıların, yollarını adeta iki katına çıkararak İstanbul'a uğramalarının dinî, siyasi ve kültürel bazı önemli gerekçeleri vardı. Söz konusu hacılar her şeyden önce Mekke ve Medine'yi sınırlan içinde bulunduran Osmanlı halife-sultanının baş-kenti İstanbulu ziyaret etmek istiyorlardı. Bunun yanında, Türkistanlılar Kazan, Ufa, Orenburg, Kırım ve Balkanlardan gelen Türklerle İstanbul'da buluşarak bölgelerin-deki siyasi, sosyal, kültürel, dini ve fikri gelişmeleri birbirlerine aktarabilecekleri bir Türk dünyası kurultayına katılıyorlardı.

Aslında bu güzergâh vasıtasıyla bütün Türklerin Osmanlı başkentinde bir araya gelerek görüşüp buluşmaları bölge ve Türkler üzerinde hakimiyet kurma planları olan İran Safevi iktidarı ve Rusları rahatsız ediyordu. Doğu ve batı Türk dünyasını birbiri-rinden coğrafi olarak koparmanın yollarını arayan söz konusu güçler 16. yüzyılın ikinci yansından itibaren bu fırsatı yakaladılar. Rusların, 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ilhakı, bu arada, İran Safevi yönetiminin de, Hindistan'daki Babürileri yanına alarak³ sınırlarını Türkistan hacılarına kapatması üzerine Türkistanlılar her yönden kuşatılmış oldular. Bu gelişmeler karşısında Hive hanı Hacı Mehmed Han (1560-1603) ve Özbek hanı Abdullah Han (1539-1598) Osmanlı sultanına birer mektup gönderdiler. Bu mektuplarda kuşatılmışlıklarını vurgulayarak, Acem (İran) Şahı'nın Türkistan hacılarına, ülkesine girer girmez tutuklattığını, öte yandan Astrahan'ı alan Moskofların da hacılara ve tüccarlara yol vermekte güçlük çıkardığını haber veriyor ve Astrahan'ın fethedilip bu yolun açılmasını istiyorlardı. Sultan Selim cevabi mektubunda Şah'ın tutukladığı adanılan kurtarmaya çalışacağını ve hacılar ile tüccarların emniyetle gelip gitmeleri için Astrahan yolunu açmaya niyet ettiğini bildirdi⁴. Osmanlı sultanı, bütün dünya müslümanları gibi, Türkistan müslümanlarının gözünde de halife-i ruy-i zemin ve hadimü'l- Haremeyni'ş-Şarifeyn dolayısıyla

hac yollarının da koruyucusu idi. Os-manlılar siyasi ve stratejik sebeplerin yanında Türkistan müslümanlarının bu sıkıntı-sını da göz öntine alarak Rusları bölgeden çıkarmak istemişlerse (1565) de başarılı olamamışlardır5.

Buna rağmen Türkistanlılar her türlü zorluğu ve tehlikeyi göze alarak hac seferi-ni İstanbul üzerinden gerçekleştirmeye gayret etmişlerdir. Onlar İstanbul'a geldikle-rinde genellikle Eyüp Sultan civarına çadırlar kurarak konaklardı. Böyle bir hac mev-siminde, Sultan III.Mustafa (1737-1774) tebdil-i kıyafet dolaşırken, çoğunluğu Öz- beklerden oluşan ve başkanlığını bir Nakşi şeyhinin yaptığı Türkistan'lı hacıların ça-dırlarına misafir olur. Halife-sultanın ziyaretinden çok memnun kalan hacılar gele-neksel konukseverliklerini göstererek padişahı ağırlarlar. Bu ilgi ve hürmetten pek et-kilenen Sultan da Türkistanlı hacıların geliş-gidişlerinde konaklayabilmeleri için bir tekke yaptırma sözü verir. Sonraları Özbek Tekkesi diye anılacak olan binanın yapı-mı 1757 de tamamlanır ve başına da Özbek asıllı bir Nakşi şeyhi getirilir. Buna ila-veten, yine Türkistanlı hacılar için kurulan Buhara Tekkesi ve Eyüp Tekkesi de Cum-huriyetin ilk yıllarına kadar hizmet vermeye devam etmişlerdir. Özbek Tekkesi'nin künye ve resmi misafirler defterindeki kayıtlara göre tekkede konaklayanların çoğu Taşkent, Hokand, Semerkant, Buhara, Kaşgar, Mergılan, Andican, Karakul ve Oş şe-hirlerindedir6. Bu kayıtlar bize söz konusu yıllarda en çok hacının bu şehirlerden geldiğini göstermektedir.

Bazı kayıtlardan, Osmanlı topraklarından geçen hacılara elden gelen her türlü res-mi ve gayri resmi yardımın yapıldığını, mal ve can emniyetinin sağlandığını öğreni-yoruz. Söz gelişi, Buhara Mirza Hacı Sabir'in 1225/1810'da gerçekleştirdiği hac se-feri sırasında bir miktar parası Şam valisi Abdullah Paşa tarafından alıkonmuştu. Ola-yı duyan Buhara Emiri Haydar, Osmanlı Sultanına, söz konusu paranın geri verilme-si ricasıyla bir mektup göndermişti. Bunun üzerine Padişah bölgenin en üst düzey yet-kilisine gönderdiği emirde, Abdullah Paşa'dan gaspettiği paranın alınması, bu müm-kün olmazsa Şam'da o kişi üzerine bulunan emlak ve araziden tazmin edilerek Der- saadet'e gönderilmesi istemişti7. Aynı şekilde, bir irade ile Buhara'lı Nakşi önderler-den Şeyh Ahmed Efendi iki aylık yevmiye tahsisi ile Mısır Vapuru'na bindirilmiş ve İskenderiye'ye gönderilmiştir8. Benzeri bir olayla 1850'de karşılaşırız. 1267/1850'de hac seferi esnasında uzun süre İstanbul'da kaldığı için parası biten, Ho- kand Hanlığı şeyhülislamının oğlu Hacı Molla Ahmed Efendi'ye 500 kuruş atıyye-i seniyye verilerek ülkesine dönmesi sağlanmıştır9.

Türkistan hacılarına gösterilen bu hassasiyetten olsa gerek bölge yöneticilerinin za-man zaman İstanbul üzerinden Mekke'ye hediye sandıklan gönderdikleri anlaşılma-tadır. Mesela, Buhara emirlerinden Abdülahad, (1885-1910) 1311/1884 tarihinde Hacı Mirza Mehmed Şerif başkanlığında bir heyet ile bir hediye sandığı göndermiş, bunla-rın Sadaret tezkiresi ile İstanbul gümrüğünden muayenesiz geçişine izin verilmiştir10.

Çarlık Rusya Döneminde Hac

Bir yandan kendi içlerindeki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel durgunluk ve gerileme, diğer yandan Çarlık Rusya'nın yayılmacı siyaseti nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yansından itibaren Türkistanlılar, söz konusu devletin sömürgesi haline gel-mişlerdir. Bu durumda Türkistanlılar dini hayatlarını sürdürmekte bazı yeni zorluk-larla karşılaşmışlardır. Özellikle hac gibi devlet izni ve desteğiyle gerçekleştirilebilen ibadetlerde, kendi dinlerinden olmayan bir devletin resmi niakamlarının himmetine muhtaç duruma gelmişlerdir.

İstilacı Ruslann Türkistan'da nasıl bir din siyaseti izlediği hakkında henüz kap-samlı bir ilmi çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte, 1867-1882 yıllarında ilk Türkistan askeri genel valiliği yapan Von Kaufman'nın bir konuşmasında sarfettiği şu cümleler bize bazı ipuçlar vermektedir: "İslamın bu topraklardaki varlığına taham-mül etmek zorundayız. Ancak onun teşvik ve propagandasının yapılmasına izin vere-meyiz. Artık t s lamın yaşaması için gerekli olan zaruri şartlardan malınım olma za-manı geldi. O kendi kendine yok olacaktır. Dolayısıyla onu sınırlandırıcı bir siyaset izlemeyelim. Bu lıalkı karşımıza almak olur11."

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Rusya müslümanlar için hac dini bir ibadet olma-nın ötesinde siyasi ve kültürel bir hadise idi. Bu nedenle Ruslar, Türk illerini istilaya başladığı tarihten itibaren hacın siyasi yönünü daima göz önünde tutarak müslüman-ları hacdan alıkoymanın yollarını arıyorlardı.

Bunlardan biri idari engellerdi. Rusya içişleri Bakanlığı, vilayetlere gönderdiği bir yazı ile hacılara "katiyen" pasaport verilmemesini bildirdi. Bu yazı üzerine 1880 yılında Rusya hakimiyetindeki pek çok bölgede hacılara pasaport verilmedi. Ancak bu engelden yılmayan hacılar Odesa limanına kadar gelip buradan yüksek fiatlarla pasaport alarak yollarına devam ettiler. Bu yolla hacı önleyemeyen Rusya yönetimi 1904'te pasaport yasağını kaldırdı¹².

Çarlık yönetiminin hac ile mücadelede bilim adamları ve misyoner teşkilatlarına risaleler ve kitaplar hazırlattıklarını biliyoruz¹³. Bunlardan biri, söz gelimi, Hac ve Mekke'ye Seferin Din ve Siyasete Tesiri, adıyla 1870'li yıllarda basıldı. Bu risalede hacın siyasi ve kültürel boyutuna dikkat çekilerek müslümanların mümkün merteye hacca gitmekten menetmek için alınması gereken tedbirlerden söz ediliyordu¹⁴.

İslam dünyasında 19. yüzyılın sonlarına doğru, Panislamizm akımının yaygınlaş-ması Rusları iyice telaşa düşürmüştü. Nitekim aynı endişeyi, İslam dünyasının büyük bir bölümünü sömürgesi haline getiren başta İngiltere olmak üzere diğer Batılı ülke-ler de duyuyorlardı. Bunu bir şekilde engellemek için de 'bulaşıcı hastalık' tehlikesi-ni öne sürmüşler ve müslüman tebalarının sağlığını korumanın (?) yollannı aramak için 1890'lardan itibaren uluslararası bulaşıcı hastalıklar ve karantina konferansları düzenlemeye başlamışlardı¹⁵. Sömürgeci ülkelerin geliştirdikleri bu siyasete göre, görünüşte, hacca gitmeye resmi bir engel yoktu; ancak bulaşıcı hastalıklar nedeniyle hacca gidecek şartlar şer'an ortadan kalkıyordu. Rusya müslümanlarından Özbek asıl-lı Abdürreşid İbrahim (1850-1944) bu konuda bizzat müşahadelerine dayanarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Karantina her ne kadar görünüşte sıhhi bir tebdir ise de, esasen siyasi bir mel'anettir. Fakat ne yazık ki, bizim Osmanlı hükümet ricali ve doktorları bu-nun siyasi cihetinden tamamen gafil ve cahildirler... Avrupalllar ise sıhhten ziyade siyasi cihetine ehemmiyet vermişler ve vermekteler. Bu hususta ilme değil, delil olarak gördüklerime müracaat edeceğim: Rusya'da Rus hükümeti ricali hacılara mahsus bir çok tedbirler düşünmüşler ve müslümanları hacdan menetmek için eserler yazmışlardır. O eserlerde yazılmış maddelerin biri ka-rantina meselesidir. Hatta gerektiğinde sahte kolera icad etmek de tedbirlerden biri olarak gösterilmiştir. Buna ek olarak fiilen her sene Recep ayı başlarından itibaren mutlaka Rusya'nın bir vilayetinde kolera başgösterdiğine dair haberler çıkardı. Bir zamanlar hacılar Rusya'dan Recep ve Şaban aylarında hareket ederlerdi. O senelerde mutlaka Recep ayında kolera eseri görülmeye başlardı.

Bu son senelerde Hicaz Demiryolu münasebetiyle yollar kısaldı. Dolayısıyla Recep'te kimse pasaport için başvuruyor. Kolera da(hacca gitme ayı olan) Ramazan ve Şevval aylarına çekildi. Kolera da müslüman olmuştu; mutlaka Kameri takvim hesabıyla gelirdi. Bir ara mtislümanlar bunun çaresini de dü-şündüler; Hicaz pasaportu almaz oldular. Başka memlekete gitmek istiyoruz diye başvurarak pasaport alıp Hicaz'a gittiler. Bı durumda kolera da ayım .şaşır-dı. Sonra Hicaz'dan dönenlere uygulanan karantinaya gelince; bunların ekseri-si kanuni değildir... Karantina kanununda bir madde vardır ki "bir adam bir hastalıktan dolayı karantinaya alınırsa hastalık olan ülkeye geri gitmedikçe ikinci defa alınmaz." Halbuki bizim hacılar Mekke'den çıkar Tur-i Sina'da ka-rantina rezaletine tahammül eder. Oradan Beyrut'a gelir bir daha karantinaya alınır, Urla'ya gelir bir daha. Rusya'ya gidecek olursa Kefe'de bir daha karanti-naya tabi tutulur. Halbuki bunların hiçbiri kanuni ve de sıhhi değildir. Hatta bir zamanlar öyle rezaletler vardı ki, akıl kesinlikle kabul etmezdi. İstanbul'dan bir müslüman her ne zaman Rusya'ya gidecekse, her ne zaman olursa olsun, Müs-lüman olduğu için mutlaka karantinaya alınır. Ama vapur dolusu yüzlerce Rus Kudüs'ten hacdan döner, kimse karantinaya gitmez, içinde tek bir müslü-man olursa mutlaka karantinaya tabi olurdu... Şimdi bir kaç seneden beri ka-rantinaları hacıların dönüş zamanına hasrettiler'¹⁶.

Bütün bu tedbirlere rağmen Rusya hükümeti hac meselesini istediği şekilde çöze- meyince 1896'da Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı özel bir hac komitesi kurdu. Bu komite ilk toplantısında 'Hacca fitine, mahiyeti itibariyle önlenemez ve engellenemez olduğundan ona izin vermek gerekir. Ama ona gösterilecek müsamaha zorunlu ve gö-nülsüz bir müsamahadır.' kararına vardı ve hac seferlerinin bir program dahilinde ya-pılmasını sağlayacak bir proje sundu. Buna göre deniz yoluyla gitmek isteyen hacılar Türkistan'dan trenlerle Kırım'ın Odessa limanına taşınacak, oradan da Rus gemileri ile Hicaz'a ulaştırılacaktı. Bu proje uzun tartışmalardan sonra 1903'te Çar tarafından onaylandı ve yürürlüğe kondu¹⁷. Bu arada, 1904'de de bir genelge ile pasaport yasağı kaldırıldı¹⁸. Bu gelişmeler karşısında Taşkent'li zengin tacirlerden Seyyid Gani Azimbayev hac organizasyonu konusunda Türkistan Genel Valiliği'ne bir proje sun-du. Valilik buna sıcak bakmayınca İmparatorluğun başkenti St. Petersburg'a kadar gi-derek projesine onay aldı. Söz konusu projeye göre hacılar için özel trenler ve istas-yonlar tahsis edilecek; toplanma yeri olan Odessa limanında hacihaneler ve sağlık merkezleri kurulacak ve yol boyunca hacılara yardımcı olabilecek tercümanlar görev-lendirilecekti. Ayrıca hac işi özel seyahat acentelerine verilecekti¹⁹. Seyahat acente-lerinden biri olarak Saidazimbayev'in şirketi yeni düzenleme ile ilk hac seferini 1908'de 10.000 kişilik bir grupla gerçekleştirdi²⁰.

Söz konusu yeni düzenleme Türkistan hacılarının çilesini ortadan kaldırmadı. Azimbayev'in uygulamaları hakkında ağır tenkitler içeren bir mektup bunu belli bir ölçüde ortaya koymaktadır. Türkistanlı hacılardan Mustafa Yangaliçefin Tearuf-i Müslimin idaresine gönderdiği mektubu adeleştirerek veriyoruz²¹.

"Bir hacının gözyaşıyla yazılan bu mektubu aşağıda veriyoruz. Muharrir Efen-di!

Gözlerimden kanlı yaşlar dökerek yazdığım şu mektubu Allah aşkına gazete-nizde yayınlayınız.

Bundan iki sene önce Seyyid Gani Azimbayev adındaki birisi Odesa'da hacı-lara yalnız simsarlık ediyordu. Bu sene ise işi pek büyümüştür. Hacılar Ode- sa'ye gelir gelmez ve daha istasyondan çıkar çıkmaz yakayı polislerin eline ve-riyor. Bunlar zavallı hacıları hapishaneye hahpus götürür gibi iki taraftan sürükleyip Azimbayev'in hacihanesine götürüyorlar. Hacihaneye bir kere girdik-ten sonra çıkmak katiyen yasaktır. Eğer hacılardan biri bilmeyerek kapıya doğ-ru yaklaşacak olsa kapı dibinde nöbet bekleyen polisler 'Hadi buradan köpek'!! diye hacıya bağırıyor.

Bıı uygulamayı Odesa gazeteleri sağlık sebebiyle diye yazıyorlar. Halbuki bi-zimle bir muhitte yaşayan Odesa'ya kadar bir vagona gelen, pislikte, sefalet-te bizim hacılardan bin kere fena olan Palamonikler (Kıduse giden Rus hac-ları) şehir içerisinde serbest serbest dolaşıyorlar ve istedikleri yere girip çıkı-yorlar. Amma müslüman hacılar şu hacihane dedikleri menhus binada mah- busluğa mahkumdurlar. O kadar cebr ve zulum görüyorlar ki zavallı hacılar şiddetinden kan ağlıyorlar. Hacihane içinde bir dükkan açılmış. Fakat her şey hükümetin gözü önünde beş misline satılıyor. Çıkıp dışarıdan almak ise kati-yen yasaktır.

Odesa'dan giderken hacılar Rus şirketlerinin vapurları ile gitmeye ve bileti de gidiş-geliş almaya mecburdurlar. Eğer yalnız gidiş bileti alınmak istense şirket-ler vermiyor. Fıatı da akıllara hayret verecek derecede yüksektir. Zaten bu her sene böyledir... Kendisi de bir siirgin gibi vapur hademelerinin tahkiri altında ezilerek gidip geliyor. Bunların haline kimsenin baktığı yok. Bir hacı vapuru-na adeta bir lağım bakar gibi iğrenerek bakıyorlar. Acaba, ne vakte kadar bu halimiz devam eder. Acaba bu halimiz Duma'daki ve İstanbul'daki hürmetli Meclis-i Mebusan'daki miislüman azaların ne vakit gözüne çarpıp da bu reza-letten kurtulacağız. Duma'daki murahhas vekillerimiz ve İstanbul Meclis-i Me- busan azalan da ev sahipleri, bizler ise onların misafirleriyiz. Bizim halimize bakmak, memleketlerin içerisinde böyle zilletlerin kendi miislümanlarına uy-gulanmasına razı olmak Osmanlıların öteden beri iftihar edegeldikleri misafir-perverlikleriyle hiç bir vakit kabil-i telif değildir zannederiz.

Karadeniz sathına çıkana kadar gördüğümüz zulümlerden Duma'daki müslü-man azalara şikayet edeceğimiz gibi, Odesa'dan ayrıldıktan sonra gördüğümüz köle ve esirlik muamelesinden de Osmanlı Meclis-i Mebusan azalarına şikayet ediyoruz.

Ey millet vekilleri! milletinizin şu ahvaline bakınız! Merhamet ediniz! Mede-niyet içerisinde icra olunan bu vahşetlere müsaade etmeyiniz. Başka milletler gi-bi bize de kemal-i hürriyet ve istirahatle hacc-ı şerifimizi eda edelim. Bunun çaresini bulmak üzerinize vacibdir, farzdır. Aksi halde Cenab-ı Hak indinde mesuliyetiniz pek büyüktür."

Daha önceleri kervanlarla yapılan yolculuklarda geleneksel belli yerlerde konak-lama tesisleri ve güvenlik sistemleri vardı. Demir yolu ile ulaşım da ise binlerce hacı adayı trenlere zamanında binebilmek için kapasitesi yetersiz istasyonlarda toplanı-yorlardı. Buralarda hacıların hayatını tehdit eden sağlık ve güvenlik sorunları ortaya çıkıyordu. Hacıların çoğu kalabalıkta yeterince temizliğe dikkat edemediklerinden dolayı hastalanıyorlar, çoğu da parasını çaldırıyorlardı. Bu duruma düşen hacılar Hi-caz veya İstanbul'a ulaştıklarında para dilenmek veya Rus konsolosluklarına başvur-mak zorunda kalıyorlardı. Eğer bu kapıdan elleri boş dönerlerse Osmanlı Devleti yet-kililerine başvurarak yardım alıyorlardı²².

Türkistanlı hacıların maddi bakımdan da yollarda büyük sıkıntılar çektikleri an-laşılmaktadır. Bir hac yolculuğundaki seyahat notlarından anladığımızı göre Behbu- di'nin ifadesiyle "Kesesinde binlerce pulu olmadığından doyusuya yemek yiyemi-yor. Karantinalarda kendini miskin gösterip, zilleti kıbıllı edip pulsuz, geçiyor. Mektep veya medrese okuyan hacı bulunamıyor²³." Yine Behbudi'nin kayıtlarına göre Tür-kistan hacıların şu durumdaydı: "Bazı hacıların keselerinde akçe olmadan yola çıkar-lar, Biz miskiniz, diye hammal ile, bir iki kuruş alan karantina ve liman memurları ile kavga etmeleri üzücüdür. Bazıları bir ay önce Türkistan'da pişirilen kokmuş etler yi-yip hasta olurlar. Bunun yanında sıcak havalarda, kaz. ve at eti yerler. Bir kısmı ek-meği kalanfura batırıp üstüne çay içip sonunda kcinhız ve hasta olurlar. "²⁴

Kadınların hac yolculuğu daha ağırdı. Behbudi bu konuda da şu kayıtları düşmek-tedir: "Bir nice Tiirkistcını biraderler kadın ve çocukları ile hacca giderler... Gemide biziin Türkistan kadınlarının ahvali çok z.or ve esef vericidir. Bu hal ile kadınları sü-rükleme ve onları ayaklar altına almak ve gemilerin en kötü yerinde saklamak, elbi-selerinin 'kuyruk'larına sarıp gemiye tıkmak giinahdır. Onlar kiilfet-i sefer ve eziyet sebebi ile hasta olurlar. Biçare analarımız bu halet ile getirilmese iyi olur. Ferace- çarşafı olsun da, bu kuyruklar niçin gerek? Bu kuyruklar kesilsin ki eziyetleri ve mihnetleri azalsın. "²⁵

Rusya İmparatorluğu, büyük bir direniş veya sosyal huzursuzluklardan çekinmiş olmalı ki müslümanların hacca gitmesine açıktan tavır almamış, fakat, yukarıda de-ğindiğimiz gibi, çeşitli zorluklar ve sınırlamalarla kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu siyaset karşısında ise müslümanlar gizli hac yolculuğu usulünü bulmuşlar, bazan sağlık, ticaret vb. sebepler göstererek bazan da tamamen kanunsuz ve gizli yollarla yurt dışına çıkıp hacca gitmişlerdir. Nitekim, Rusya'nın Cidde Konsolosluğu, zaman zaman, ellerinde resmi pasaportları olmayan çok sayıda Türkistanlı hacının Cidde li-manından Hicaz'a girdiğini tesbit etmiştir²⁶. Bunların çoğu, muhtemelen gizli yollar-dan İran, Hindistan veya Afganistana geçiyor oradan da kara veya deniz yoluyla Hi-caz'a ulaşıyorlardı. Bunun yanında, Rusya, bazı iç ve dış gelişmeleri gerekçe göstere-rek bazan hacı yasaklayabiliyordu. Söz gelimi, Fergana'da çıkan 1889 Dükçü Işan Ayaklanması sırasında ve 1903'te müslümanların hacca gitmesi yasaklanmıştır²⁷.

Çarlık dönemi boyunca Türkistan'dan ne kadar müslümanın hacca gittiğini tam olarak bilemiyoruz. Bunun gerçeğe yakın bir şekilde tespit edilebilmesi için Rusya ve Ciddi konsolosluğunun arşivlerinin incelenmesi gerekir. Bununla beraber Rusya'nın Cidde Konsolosluğu'nun 1894 yılı kayıtları bize bir ipucu vermektedir. Söz konusu yılda, % 75 ini Fergana Vadisi hacılarından oluşan 3500 kişilik hacı kafilisi Hicaz'a ulaşmıştır²⁸. Hacı sayısı yılın hasılatına, yani bolluk veya kıtlık olmasına göre, deği-şiyordu. Mesela, 1909'da bölgenin ana

geçim kaynaklarından olan pamuk hasılatındaki düşmeden dolayı Fergana'dan 1500 civarında hacı gitmişken 1910'da hasılat iyi olmuş hacı sayısı 5000'e çıkmıştır²⁹.

Türkistan Türkleri Çarlık Rusya döneminde böylesine ağır şartlarda olmalanna rağmen Kutsal Topraklar'a olan sevgi ve bağlılıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Özellikle hac yolculuğunun kolaylaştırılması yönünde atılan adımlara ellerinden gel-diğince destek vermeye çalışmışlardır. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin, daha çok hac seferini kolaylaştırmak için yapımına giriştiği İstanbul-Hicaz Demiryolu'na mad-di katkıda bulunmuşlardır. Söz gelişi, Buhara Emirliği kuşbeglerindenden (sadrızamla-rından) Astanakul Hicaz Demiryolu için 1316/1899'da Hicaz Demiryolu iane Komis-yonu'na 37.846 kuruş göndermiştir³⁰. Aynı şekilde, Kırgız manaplarından (yönetici-lerinden) Şabdan Baatır (1839-1912) 1904'te İstanbul üzerinden Hacca giderken söz konusu demiryolu için iki bin som yardımda bulunmuş, bunun üzerine II. Abdülha- mid tarafından kendisine bir altın madalya ve berat verilmiştir³¹.

Sovyet Döneminde Hac

Türkistan 1917 Bolşevik ihtilali ile dine karşı adeta savaş açan yeni bir döneme girmiştir. Bolşevikler, ihtilalin ilk yıllarında İslama karşı sert tedbirler almıştır. Bu-nun başlıca sebebi, Türkistan'ın bağımsızlığı için ortaya çıkan ve 1921 sonlannda En-ver Paşa'nın gelmesiyle yeni bir ivme kazanan Basmacılık hareketidir. Yeni rejim söz konusu hareket karşısında istediği başanyı sağlayamayınca din ile mücadele siyase-tinden, teoride olmasa da pratikte bir süre vaz geçmiştir.

Bu dönemde bütün bölgede hac işlerinin nasıl yürüdüğünü ve halkın hacca gitme imkanı bulup bulamadığını tam olarak bilemiyoruz . Ancak Fergana'daki durum hak-kında elimizde, kısıtlı da olsa, bilgi bulunmaktadır. Basmacılık hareketinin ilk başladığı ve en başarılı olduğu yörelerden biri olan Fergana Vadisi'nde Kızıl Ordu ile Basma-cılar arasında 1918-1922 yıllarında gerçekleşen şiddetli çarpışmalar maddi ve manevi yönden halka çok büyük sıkıntılar vermişti. Bu denli ağır baskılar altında kalan Ferga-na müslümanları da, dini bir sığınma ve teselli kaynağı olarak görüp ona yönelmişler-dir, hatta bir kısmı çareyi hacca gitmekte bulmuştur. Bu tavır Türkistan Halk Komiser-leri Sovyeti başkanı (bakanlar kurulu başkanı) Kaygısız Atabayev Türkistan Komünist Partisi Merkezi icra Komitesi'nin Ağustos 1922 tarihli 4. toplantısında şu sözlerle ifa-de etmiştir: "İnsanlar tek tek veya guruplar halinde, çoğu durumlarda köylerindeki ku-rulu düzenlerini bozup,nuil-miilklerini satıp, çocukları olmayanlar hanımlarından ay-rılıp Mekk'e gitmek için trenlere koşuyorlardı. O günlerde hacca gitmek öylesine yay-gınlaşmıştı ki biitiin Fergana'nı geleceğini tehdid eder durumu gelmişti. "32

Bu yıllarda, dini vecibelerini yapamayacakları korkusu ile Türkistanlı Türkler haccı bahane edip ülke dışına çıkmışlar ve çoğu bir daha geri dönmemişlerdir. 1920'li yıllarda ve daha sonraları Hacca giderek Arabistana yerleşen sadece Özbeklerin sayı-sı bu gün 300-400 bin civarındadır³³.

Bolşevikler, Türkistan'da hakimiyetlerini tam olarak kurduktan sonra din ile mü-cadeleyi yeniden başlattılar. Özellikle, 1920'lerin sonunda faaliyetlerini hızlandıran Giireşgen Hıulasızlar Birliği'nin (Mücadeleci Allahsızlar Birliği) yayın organı Huda-sızlar jurnalinde bütün dini konular gibi hacca ilgili de çok popülist ve saldırgan ya-zılar çıkmaya başladı. Bunlardan biri olan Hac ve Kurban adlı makalede bütün dinle-rin hac anlayışı ve haccın ortaya çıkışı menfi bir yaklaşımla ele alınıp, îslamda hac-cın farz kılınışı işlenmiştir. Buna göre Muhammed, haccı, hiç bir bitki yetişmeyen çöl Mekke'sine gelir sağlamak ve İslam dünyasını kontrol etmek gibi ekonomik ve siya-si mülahazalarla farz kılmıştır. Yazıda şu cümleler dikkat çekicidir:

"İşte bu Mekke Araplarından başka hiç kimseye ne maddi ne manevi beş ku-ruşluk faydası olmayan hacca her yıl dünyanın her tarafından gelen müsliman-lar vardır.Bu hac seferine yiiz milyonlarca akçe sarf ediliyor ve yiizbinlerce gü-nahsız hayvanların kanları dökülüyor. Zenginler, fakirlerin ve emekçilerin güç-lerinden faydalanıp topladıkları paralarını elini sıcak sudan soğuk suya sokma-yıp bütün ümidini hacca bağlayan Mekke Araplarına yedirmeye ve Allah'ın ile Mııhammed'in rızasına kazanmaya harcıyorlar"³⁴.

Yine aynı mahiyette 'Hac ve Hicaz' adlı bir makalede şu cümleler yer almaktadır:

"Biz elbette burjuvazi alimlerinin hacla ilgili yorumlarına katılmıyoruz... Hac tslamdaki hakim sınıfların siyasi ve ekonomik mücadele meydanı hem de mü-cadeleci Asya ve Avrupa emperyalizminin 'mahfi iş' yeridir. Kapitalist devlet-lerin siyaset ve ekonomi uzmanları hacın güçlü etkisinden yararlanıyorlar, bu dini töreni kendi maksatları için kullanıyorlar. Bında her türlü siyasi hesaplar yapıp, hacılar bu devletler için tecrübe tarlası olarak hizmet ediyorlar. Hacda çeşitli maksatlar için yapılan propagandalar hacılar vasıtası ile bitişin miislü- man doğuya yayılıyor. Hac İngiliz emperyalizmine de yardım ediyor. Dahası, hac tehlikeli bir iştir. 1924'te Şerif Hüseyin zamanında hacıların çoğu soyuldu,

%20'si öldü veya öldürüldü. Bu oran bazı yerlerde %60'a kadar çıktı."35

Görüldüğü gibi birinci makaleden fazla olarak, ikinci makalede hacctn siyasi yö-nü ve Sovyet devletine getireceği tehlike açıkça ifade edilmektedir.

Her ne kadar II.Dünya Savaşına kadar Sovyetler Birliğinden hiç kimse hacca gi-dememiştir gibi genel bir kanaat varsa da bölgedeki gezim sırasında (1994 Ocak- Temmuz) Diniye Nezareti yetkililerinden aldığım sözlü bilgilere göre, 1930-1935 yıl-lan arasında bile hiç bir organizasyon olmamasına rağmen insanlar şahsi gayretleri ile, muhtemelen başka nedenler ileri sürerek ülkeden çıkıp hacca gidebilmişlerdir.

II.Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği yetkilileri savaşı kaybetmekle karşı karşıya kalınca din siyasetini yeniden gözden geçirmek gereği duydular. Bu çerçevede, hal-ka vatan sevgisi aşlamak kaydıyla dini kurumların faaliyetlere başlamalarına sınırlı da olsa izin verdiler. Türkistan'da, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Ne-zareti adıyla müslümanlar için 1943'te bir kurum teşkilatlandırıldı. Resmi bilgilere göre, 1945 yılında Orta Asya ve Kazakistan fukahasının toplantısında İslam dünyası ile ilişkileri geliştirme ve hacca gitme kararı alındı. Çok sayıda halk Diniye Nezare-tine hacca gitmek için dilekçeler verdi. Diniye Nezareti de bu istekleri merkezi hükü-mete bildirip oradan izin aldı. O yıl Diniye Nezareti kadılarında Muradhoca Salih- hocaoğlu'nun başkanlığında Karakalpakistan'dan bir molla, Namangan'dan bir tacir, Hocend'den bir imam hatip, Kazakistan'dan bir öğretmen ve bir tacirden oluşan 6 ki-şilik hac heyeti İran üzerinden Bağdad'a, Mısır'a oradan da Mekke'ye ulaştı36. Bu fi-ili uygulamaya rağmen Diniye Nezareti'ne kuruluş kanununda hac organizasyonu gö-revi ve yetkisi verilmemişti.Dini yerlerin ziyareti ile ilgili şu ifadeler vardı: "Orta As-ya ve Kazakistan'da bulunan mukaddes yerleri ve azizlerin mezarlarını ziyaret etmek isteyen ve müracaat eden miisliimanlara Diniye Nezareti sözlü veya yazdı izahat verir37

Ancak 1947'de, tıpkı Çarlık döneminde olduğu gibi, kolera salgını tehlikesi (?) bahane edilerek, 1953'te Stalin'in ölümüne kadar hacca izin verilmedi. Bu yıl Sovyet hükümeti hac politikasını yeniden gözden geçirerek; Sovyetler Birliği'nin dünyada ve özellikle de İslam dünyasında iyi propagandasının yapılmasına ve dünyaya aşılması-na vesile olacağı ve dışarıya 'miislümanlara din hürriyeti ve özel imkanlar' vardır mesajını vereceği düşüncesiyle hacca yeniden izin verilmesine karar verdi. Tarihi ke-sin belirtilmemekle birlikte Diniye Nezareti'nde bir Halkara (Uluslararası) ilişkiler Bölümü kurulmuş ve bu bölüme 'dahilde ve hariçte dini ziyarette bulunacaklara bu arada hacca gideceklerine izin verme' yetkisi ve görevi yüklenmiştir38. Bu düzenle-melerden sonra giden bir hac kafilesini hakkında şu ayrıntılı bilgilere rastlamaktayız. 1955'te Sovyetlerden 20 kişilik kafile hava yoluyla hacca gitti. Güzel giyimli bu ka-file büyük ihtimalle propaganda için, Türkiye'ye uğradı. Başkanlığının Moskova Ca-mii imamı Salihof'un yaptığı bu heyette Avrupa Rusyası ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi'nden 3 Tatar ve 1 Başkırt, Kuzey Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Dağistanlı, Maveraı Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Azeri ve Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nden 1 Karakalpak, 1 Türkmen,

1 Tacik 1 Kırgız, 2 Kazak, 8 Özbek bulunuyordu³⁹. Aşağı yukarı aynı kompozisyon-da, tahminen 20-30 kişi, 1953-1989 yılları arasında neredeyse tamamı din görevlilerinden seçilmiş Sovyet hacı gurubu Mekke'ye gidip gelmiştir⁴⁰. Bu şahıslar da büyük ihtimalle rejimin güvendiği ve propaganda yapabilecek insanlardı. Yine yetkililerden aldığım sözlü bilgilere göre, 1945-1990 yılları arasında yılda 15-30 arasında hacı, bü-tün Sovyetler Birliği'nden giderken her müslüman cumhuriyete 2-4 kişi arasında kon-tenjan tanınmıştı.

1980'lerin ortalarından itibaren M.Gorbaçov'un 'açıklık ve yeniden yapılanına' (galastnost ve prestroika) politikaları hac meselesine de yansımıştır. 1989'da on bin-lerce müslüman hacca gitmek için dini idarelere başvurduktan sonra, zor durumda ka-lan Sovyet yetkilileri, birdenbire hac masrafını yükseltmek yoluna gitmişlerdir. Me-sela 1989'da hac masrafı 4000 ruble iken 1990'da 13.000 rubleye, 1991'de de 30.000 rubleye çıkmıştır⁴¹.

Bağımsızlık Döneminde Hac

Türkistan cumhuriyetleri 1991'de bağımsızlıklarına kavuşunca din ve vicdan öz-gürlüğü konusunda yeni kanunlar çıkararak dini ibadetlerin yerine getirilmesi yönünde halka büyük kolaylıklar sağladılar⁴². Bu çerçevede halk rahat bir şekilde hacca git-me imkanına kavuştu. Hac ile ilgili engellerin ortadan kalkması üzerine hacı sayısın-da hızlı bir artış görüldü. Mesela 1991 'de 4000, 1992'de 3600, 1993'te 3000 (sadece Özbekistan'dan), 1994'te 2700 (sadece Özbekistan'dan) Türkistanlı hacca gitmiştir. Bu rakamlara yakın hacının diğer Türk cumhuriyetlerden de gittiğini tahmin ediyorum.

Yeni dönemde hac işlerinin nasıl organize edildiğini görmek için Özbekistan'a baka-biliriz. Özbekistan'da hac işlerini. Vezirler Mahkemesi (Bakanlar Kurulu) Huzurundaki Dini İşler Komitesi ve Maveraiinnchir Müslümanları Dini idaresi birlik-te yürütüyorlar. Halkın başvurularını toplayan Dini İdare, bunları Dini Komite'ye iletiyor. Komite de resmi makamlardan gerekli izinleri alarak hacıları yolculuğa hazırlıyor. Yolculuk sırasında hac kabilelerine din görevlileri veriliyor. Böylece, elden geldiğince, hacı adaylarının maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanarak bu kutsal yolcu-luğu tamamlamaları sağlanıyor.

Ancak Özbekistan'da hac ile ilgili sorunların tamamen çözüme kavuşturulduğu söylenemez. Bu konuda karşılaşılan problemler ve çözüm yolları ile ilgili olarak, benim de katıldığım Taşkent Dini Rehberler Toplantısı'nda, Taşkent Müftüsü naibi Şemsuddinhan İbn Ziyaeddinhan 23.3.1994'te şu bilgileri vermişti:

"Geçen ay S. Arabistan'a gittik ve hacılarımızın kalacakları yerleri kiraladık.

Bunu yaparken iyi yerler olmasına dikkat ettik. Çünkü biz artık oraya müstakil Özbekistan hacıları olarak gidiyoruz. Ülkemizin şerefini düşünmeliyiz. Eski-den her cumhuriyetten 5'er kişiden yaklaşık 50 kişi giderdik, şimdi 3500 kişi gidiyoruz. Kişi başına yaklaşık 1000 dolarlık bir masrafımız var. Hacı kolay-laştırmanın bir yolu da eskiden atalarımızca o topraklarda biz Orta Asyalılar için yaptırılan vakıf misafirhanelerini geri almaktır. Bu konuda Sııdı yetkili-lerle görüşmelerimiz devam ediyor, tınsaalah onları geri alacağız."

Bu dönemde, hem dini teşkilatların yetkilileri hem de devletin en üst düzey yö-neticileri hacın daha düzenli ve cumhuriyetlerin şanına yakışır şekilde yapılabil-mesi için çaba sarf ediyorlar. Dini idarelerin sorumluları hacla ilgili gelişmeler ko-nusunda devlet yetkilileri ve halkı bilgilendiriyorlar. 1994 hac mevsimi dönüşün-de, Dini İşler Komitesi reisi Abdilgani Abdullayev, bir kaç gün üst üste gazete, radyo ve tv.lerden yayınlanan ve devlet başkanı İslam Kerimov'a gönderdiği şu te-şekkür mektubunda bağımsız Özbekistan için hacın ne anlama geldiğini ifade et-mektedir:

"Özbekistan Respublikası Prezidenti Hürmetli İslam Kerimov Cenab-ı Alileri-ne,

Sız hürmetli cenab-ı alilerine, hac seferine müyesser olan biitiin hacılar adına samimi teşekkürlerimi bildirmeme izin veriniz Aynı zamanda malum edelim kı, bütün hacılar gösterilen kolaylıklar ve maddi yardım için size sınırsız min-nettardırlar. Özbekistanlı ziyaretçiler Kabe-i Muazzama. Arafat ve Mina'daki vakitlerinde sız muhtereme, uzun ömür ve doğru işlerinizde muvaffakiyetler dileyip duada bulundular. Müstakil vatanımızın halklarına baht ve saadetler di-lediler. Allah'a şükredip, memnuniyet ile haber verelim ki sız muhteremin alı buyruğu ile hac seferini yapan heyet iyi çalışıp hacılar için Mekke'de iyi kalma yerleri buldular. Sefer boyunca onlar arasında kardeşlik ve birlik htiküm sürdü.

Allah'ın emrini yerine getirip büyük memnuniyetle döndüler. S. Arabistan ida-recileri de Özbekistan hacılarına itina gösterdiler. Maveraiinnehir Müslüman-ları İdaresi reisini Kral Fahd ibn Abdiilaziz kabul etti ve sız muhterem prez-i dentimiz namından selam söyledik, memnuniyet ile kabıl ettiler ve kendileri de sız cenab-ı alilerine de selamlarını gönderdiler. Yeni tayin edilen Hac İşleri Veziri Mahmud bin Muhammed Sefer cenapları bızı kabul ettiler ve Özbekis- tan'lı hacıların hal-hatırlarını sordular. Allah Teala'ya şükürler olsun ki bu yıl hacılara elden geldiğince iyi şartlar oluşturulmaya çalışıldı. Bu çalışmalar so-nunda hacılarımız ziyaretlerini istenilen derecede ve samimiyetle eda ettiler.

Sağlık Vezirliği tarafından gönderilen 5 doktor da hacıları memnun etti. Mek-ke ve Medine'de yaşamakta olan yurttaşlarımız da bu yılki hac organizasyo-nundan memnun olup sız muhtereme ve ha^ organizasyonu heyetine minnettar kaldılar. Onlar Özbekistan bayrağı altında oturup Allah'a şükürler edip gözyaş-ları ile yurdumuzdaki bütün kardeşlerine selamlar gönderdiler."43

Bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, yeni dönemde hac iç vc dış siyasetteki öne-mini korumaktadır. Özbekistan devleti içte ve dışta dine verdiği hürriyet ve önemi iç ve dış kamuoyuna anlatmak için haccı bir fırsat olarak değerlendiriyor.

Bunun yanında, Özbekistan devleti hacı adaylarına yurt içinde ve Hicaz'da bazı maddi ve manevi yardımlar yapmaktadır. Bunların başında Özbekistan devlet başka- mnın buyruğu ile kurulan hac ön ekibini görüyoruz. Bu ekip, hacı adayları daha Kut-sal Topraklara varmadan onlann barınma ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalar yap-maktadır. Aynı şekilde, Özbekistan Sağlık Bakanlığı tarafından görevlendirilen sağlık ekibi hac seferi boyunca hacıların sağlıkla ilgili sorunlarını çözmeye çalışmaktadır. El-bette hacla ilgili hizmetlere yönelik yeni birimler kurulacak ve bölge müslümanlan da dünya müslümanları gibi, gönül huzuru içinde "Özbekistan bayrağı altında oturup Al-lah'a şükürler edip gözyaşları ile bu dini vecibelerini yerine getirebileceklerdir."

Türkistan'da Hac Adetleri

Her müslüman toplum gibi Türkistan Tiirkleri de, öteden beri hacca pek önem vermişler, hacıya büyük saygı göstermişler, onu büyük bir sevinç vesilesi sayarak ba-zı usul ve adetler geliştirmişlerdir. Tarihi bazı kaynaklarda yer alan ifadeler bunu doğrulamaktadır. Söz gelimi sahte bir derviş kılığında Türkistanlı hacıların kervanı-na katılarak 1863-1864 yılları arasında bir yıl bölgeyi gezen Arminius Vambery Türkmenistan'da hacılara yapılan hürmeti şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Her neyse, başmollanın çadırı önüne geldiğimiz zaman durdurulduk. Bizim kervan halkının nerelere konuk edileceği burada belirlenecekti. Burada izledi-ğim garip hali ömrüm boyunca görmemiştim. Halk, bu yoksul konukları bir türlü paylaşamıyordu. Herkes bir ya da birkaç kişiyi götürmeyi onur sayıyor, ben alacağım sen alacaksın diye birbirleriyle öylesine çekişiyorlardı ki gerçek-ten hayretler içinde kaldım. Gerçi Tiirkmenlerin konukseverliklerini önceden duymuştum ama bu derece olacağını ummuyordum."44

Vambery gittiği yerlerde kendini hacı olarak tanıttığında karşılaştığı sevgiyi şö-y-le belirtmektedir: "Hacılık, halkın hem baiı hem de arkadaşlarıma başışlarda bulun-malarına neden oluyordu. Bu yiizden yalnız Hive'de 12 Macar altını değerinde arma-ğan almıştım."45

Burada bütün Türk boylarının hac ile ilgili usul ve adetlerini tespit edebilecek du-rumda değiliz. Ancak büyük oranda birbirine uyduğunu düşünüyörüz. Söz gelişi, Kırgız Türkleri de imkanları çerçevesinde hacca giderlerdi. Bunu gerçekleştirmeye imkan bulamadıklarında da Buhara, Semerkant, Fergana ve Kaşgar'dan gelen dindar tüccar ve mollalara para vererek, kendi lehçelerinde "Acı bedel" dedikleri bedel hac yaptırırlardı⁴⁶. Kırgızlarda da hac adetleri renkli idi. Mesela 1904'te Şabdan Baatır başkanlığında hacca giden Kırgız kafilesine Kel Mirza adındaki şair (1886-1910) şöyle seslenmiştir:

"Kuday Taala kudret / Kıldaydın dostu Muhammed / Mıhammetke biz ümmet Karcı gelgen adamga / Acıga barmak zor mildet...

Başında baatır oylagan / Medine, Mekke barışka ...

Baygambarga canından / Taacı tagıp taştadı / Acıga sapar baştadı."⁴⁷

(Allah Teala kudretlidir. Muhammed Allah'ın dostudur. Biz Muhammed'in üm-metiyiz. Gücii yeten herkese hacca gitmek büyük farzdır. Kendini bahadır bilen Me-dine ve Mekke'ye varmalıdır. Peygamberin yanına gitmek isteyen, tacı tahtı bırakma-lı ve hac seferine başlamalıdır.)

1994'te hac mevsiminde Özbekistan'da hac ile ilgili bazı usul ve adaba şahit ol-dum. Hacı adayı gitmeden önce 'hacı pilavı' adı verilen bir ziyafet veriyor. Toplantı-lar ve eğlenceler düzenleniyor, insanlar hacca gidecek kişiye hediyeler getiriyorlar ve büyük törenlerle onu kutsal yolculuğuna uğurluyorlar. Hacdan dönen kişi yaklaşık bir hafta Arap kıyafeti ile geziyor ve ona büyük saygı gösteriliyor. Hacı, evine döndük-ten sonra tekrar bir davet veriyor. Ayrıca yakınlarına ve ziyaretine gelenlere başta Zemzem suyu ikramı olmak üzere çeşitli hediyeler dağıtıyor.

Sonuç

İslamın mali-bedeni ibadetlerinden olan haccın eda edilebilmesi için diğer şer'i şartlar yanında, devletin izin vermesi, hatta maddi ve manevi yardımda bulunması ge-rekmektedir. Bu da ancak insan hak ve hürriyetlerine saygılı rejimlerde mümkün ol-maktadır.

Özellikle son iki yüzyıldır, söz konusu hak ve hürriyetlere saygı duymayan sö-mürgeci rejimlerin boyunduruğunda tutsak yaşamak zorunda kalan Türkistan Türkle-ri hac ibadetlerini yerine getirmekte büyük engellerle karşılaşmışlardır. Ancak, Rus istilasından bugüne kadar, büyük zorluklara göğüs gererek bu ibadetin ifasında karar-lılıklarını ortaya koymuşlardır. Onlar baskı dönemlerinde haccı adeta bağımsızlığa giden yol, hürriyete uçmak ve dünyadaki müslüman kardeşleri ile buluşmak olarak görmüşlerdir. Osmanlı devleti, onlann bu emellerine kavuşması yolunda çok büyük yardımlar yapmış, mukaddes tapınaklara ulaşmaları için köprü görevi üstlenmiştir.

Bu kararlılık ve tecrübenin, bağımsızlık döneminde bölge müslümanlarını, kısa sürede İslam dünyasını kaynaştıracığını, müslümanlar arasında ortaya çıkan yeni dü-şünce ve görüşlerle tanışmalarına vesile olacağını ve bu kazanımların ülkelerini yeni-den inşa etmede önemli katkılar sağlayacağını düşünüyörüz.

*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

1 Akdes N. Kurat, Türkiye ve Idil Boyu, Ankara, 1964, s 95.

2 Kural, s. 95.

3 Enver Konukçu, Hindistan'daki Türk Devletleri, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1988, IX, s. 485

4 Halil İnalçık, Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Volga-Ren Kanalı Meselesi, Belleten S. 46, 1948, s 368-369
Semerkant ve Buhara hanları da ben/eri şikayetlerde bulunmaktaydılar Aynı yer, dipnot

86 Ttirkistan'lı hacılardan, bilhassa Azak Denizi üzerinden hacca gitmek isteyenler için güçlük çıkarılıyordu Hive hanı Hacı Muhammed ve Özbek hanı Abdullah Osmanlı sultanına elçiler gönderdi. Kurat, 78 Hac yolunun güven altında bulundurulması Osmanlı padişahının görevlerindendi O/.bek hanı Abdullah ile İran şahı arasında şiddetli savaşlar çıktığından tian şahı Türkistandan gelen hacılara İran yolunu kapatmıştı. Bu nedenle Hive, Semerkand ve Buhara taraflarından hacca gitmek isteyenler Derbent veya Astrahan ü/erinden Osmanlı ülkesine gitmek /orunda bırakılmışlardı Rusların Terek Irmağı yolunu da kontrolleri altına almak istemeleri hacılar için yeni bir sorun oldu. Fakat bütün bun-lara rağmen Türkistan'dan Kalaslardan, Nogay ilinden ve dahası u/.ak Kazan çevresinden ba/.ı hacılar yine de İstanbul'a gelebiliyorlardı Bunlar arasında ba/an ünlu alimler ve tasavvuf büyüklen de bulunuyordu. Kurat, 95. Bir de hacıların ifadelerine göre, "her gün bin altın gümrük resmi getiren" bir ticaret merke/i Ruslardan alınmalı Osmanlılara verilmeliydi. Ruslar bir süre sonra Terek boyunda bir kale yaptırmaya başlamışlardı. Bu gelişme Osmanlıları, hac meselesini ciddiye almaya şevketti. 1563 bahar ve aynı yılın yazında Türkistan ve Idil Boyu hacılannın başvuru arttı Bunlardan bazıları Osmanlı uleması yoluyla, Ve/.ir-i azam, Şeyhülislam ve hatta Kanuni Sultan Süleyman'a seslerim ulaştırmış olabilirler Kurat, 95.

5 İnalçık, a.g m s 349-402

6 G.M Smith, The Özbek Tekke s of İstanbul. Der İslam, 57/2, s. 131-132

7 B. A. Hatt-ı Humayun, no. 7917, Bu belge şu kitapta yayınlanmıştır: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri, T C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay. Ankara, 1992, belge no 51, s. 107-108 (Bundan sonra Belgeler olarak gösterilecektir.)

8 B. A. Irade-Meclis-i Vala, no 6455, (Belgeler, s. 26, belge no. 65). Meclis-i Vala Mazbatası: "Buharalı Ahmed Efendi 10 nefer evlad-ı iyali ile İstanbul'a gelip Yeni Camiye yerleşti. Kış yaklaşınca altı ay kendilerine ikamet yeri gösterildi. Yeterli miktarda maaş bağlandı. Beherine iki ay müddetle yevmiyeleri olan 1800 kuruş verilmesi, sonra /.amanı gelince Mısır Vapuru ile İskenderiye'ye gönder-ilmesi." Belgeler, s. 115-117.

9 H. A. irade- Medis-i Vala, no. 6928, (Belgeler, 26, belge no 61).

10 H. A. Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı, no. 296/108, (Belgeler, 42, belge no. 104, s. 173.) "Buhara Emiri tarafından Mekke-ı Mukerreme'ye isal olunmak ü/ere bazı hedeyayı havi olarak mukarrirlerinden birine tevdi olunmuş ve Dersaadet Günürüğü'ne gelip küşad olunmaksızın müsade olunması Rusya Sefaretı'nden iltimas olunmakta bulunmuş .. Mezkur sandıkta bulunan şal ve kumaş ve işlemeli ba/.ı şeylerden ibaret olup bir güne eşyayı muzırta olmadığı Sefaret baştercümanı Mösyö Maksınıot tarafından Hariciye Na/.ırı Paşa Hazretlerine namus üzerine temin olunduğu..."

11 N. Ostrouniov, Türkistan Ülkesi Tuhcay Ahalisi Maarıfiga Kanışlardaki Hikararlık, tslanı Ikki Od Arasında Taşkent, 1992, s. 12; D. Brau/.er, Mekke'ce Yol. Türkistan Hacıları ve Çar Hukumatı, (O/.bekçeye çev. N. Eganıberdiyev), Turan, Mayıs, 1993, s. 3ü.

12 Hatta Odesa'da müslümanlara yüksek fiatlarla sahte pasaport satan dükkanlar açılmıştı. A. İbrahim, Hüccac-ı Müsliniin ve Umur-ı Sihhiye. Tearüf-i Miislimin, 28 Receb 1328, c. I, aded 9, s. 142.

13 İbrahim, Huccac-ı Müslimin ve Unur-ı Sıhhiye, s. 142

14 Rusya'da Miisliimanlar yahut Tatar Akvamının Tarihçesi, Mısır, 1318/1900, 56. Bu risale Salih Cemal tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmıştır. Si)/, konusu risalenin A İbrahim'in Çolpan Yuldu/.ı adlı eserinin bir nüshası olduğu taralı mı/dan tespit edilmiştir İbrahim, Huccac-ı Müslimin ve Unur-ı Sıhhiye, s. 142.

15 Brauzer, s. 31 İngiltere'nin Hindistan müslümanlarına hac mevsiminde uyguladığı karantina /ulnu için bk/. A. İbrahim, İslâm Dünyası, Çin ve Hindistan'da Islâmıye, ha/ M Paksu, İstanbul, 1987, c. II, s 383 vd Rusyada bulaşıcı hastalık ve kolera salgını tehdidi Fortunatei adındaki bir Rus tarafından teşkil edilmiştir. İbrahim, Hiitcac-ı Muslinim ve Unur-ı Sıhhiye, s. 142.

16 İbrahim. İslam Dünyası, s 385-386

17 Brau/er, s. 31.

18 İbrahim, Huccitc-ı Müslimin ve Umur-ı Sıhhiye, s 142

19 RuMar Hicazdaki elçilik ve konsolosluklarında Tuıkistanlı mu.sluinanlardan memurlar istihdam edil-miştir. Söz gelını; Semerkand'lı .şair ve düşünürlerden Sıddkı Aczi'nin (1864-1927) 1900'de Cidde Elçiliği'nde tercümanlık yapmıştır Begali Kasimov, Meslekdaşlar, Behdudı, Aczi, Fitrat, Taşkent, 1994, s 47.

20 Brauzer, s 32

21 Mustafa Yangalıçef, Mektup. Tearuf-i Muslinim, 24 Şevval 1328, c I, aded 19, 209-210

22 Brauzer, s. 31

23 Mahmud Hoca Behbudi, Seyahat Hatıraları, yay. ha/. Begali Kasimov, Taşkent, 1994, s. 102.

24 Bahbudı, s. 45.

25 Bahbudı, s. 44

26 Brauzer, s 30.

27 Muhammed Musa Tiirkistani, Kaybolun Vatan Türkistan Faciası, İstanbul, 1983, s. 70-71.

28 Isa Cabbarov, Zulmetten Manfüt^a, Taşkenl, 1984, s 38.

29 Brau/er, s 31.

30 B A Yıldı/. Esas Evrakı, Kısım 18, evrak no 480/230 (Belgeler, 45, belge no 111, s. 45, 179).

31 Kemal Şabdan Uulu, Şabdan Koskoca Tarih, Şabdan Baatır, ha/ N. Kaparov, Bişkek, 1992, s. 13. Şabdan Ata, TDV Haber Bülteni, Kasını 1996, sayı 44, 46 Beratın fotokopisi burada verilmiştir

32 Kaygısız Atabey'in Kaygıları, Ö/begim, ed, M. Mansur, Taşkent, 1992, s. X5.

33 Ş A Hayıtov, N S Sabirov, A. S Legay, Hancdagı Özbeklai, Taşkent, 1992, s X, 22.

34 Hudasızır, no 4, 1929, s 32-33.

35 Hurdası/.lar, no: 7-8, 1930, s. 67-6K.

36 Katlı Muradhoca Sallihı, Otken Yıl Hac Seferi, Orla Asya ve Kazakistan Müslümanlan Diniye Nezareti Jurnalı, S 3-4, Taşkent, 1946, s. 25; Şemşuddınhan İbn Zıyacddınhan İbn İşan Bababahanov, el-Müfti Zıyaeddınhan ve Türasuhü'1-Fikn, U S S.R , 1987, s 63

37 Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Kanunu, Taşkent, 1945, s 10-11.

38 el-Miıfti Zıyauddınhan bin l*an Babahan, el-Islam ve'l-Muslıııun fi Bıladı's-Sovyetiye, 1400, U.S.S.R s 91.

39 Cengi/ Giıkgol, Komünist Rusya ve Miıslünıanlıır, Ankara, 1958, s 48-49

40 Anny Sheehhy, Dagestani Muslini Protesl Abanisi Cısl of ftlı>ı limite to Meccu', Rcpport for U.S.S R ,

28 Haziran, 1991, V III, no: 26, s 26

41 Sheehy, s. 26.

42 Bk/.. Seyfettin Erşahın, Hağımsulık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dun Yapılanma. Tiik Dünyasının Dini Meseleleri, TD.V. Yayınları, Ankara, 1998, s 25-2S.

43 Halk Soziı, 8 İyun, Çarşamba, 1994, no: 12.

44 Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, ha/.. N. Ahmet Özalp, İstanbul, 1953, s 62.

45 Vambery, s. 120.

46 Hü.seyıı Karasaev, Nakil So/.ler, Frun/e, 1982, s 123

47 Şabdan Ululu, s. 14.

KAYNAKLAR

Abdurreşid İbrahim, Hiıccac-ı Müslimin ve Umır-ı Sıhhiye, Tetirüf-i Müslimin, 28 Receb

1328, c. I, aded 9, s. 142.

Abdurreşid İbrahim, İslam Dünyası, Çin ve Hindistan'da İslamiyet, haz. M. Paksıı, İstanbul,

1987, c. II.

Behbıdı, Mahmudhoca, Seyahat Hatıraları, yay. haz. Begali Kasımov, Taşkent, 1994. Braızer, D., Mekke'ce Yol, Türkistan Hacıları ve Çar Hukumatı, (Özbekçeye çev. N. Egam-

berdiyev), Turan, Mayıs, 1993.

Cabbarov, İsa, Zulmetten Marıfatga, Taşkent, 1984.

Erşahin, Seyfettin, Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma, Türk Dünyasının Dini Meseleleri, T D V yayınları, Ankara, 1998.

Gokgöl,Cengiz, Komünist Rusya ve Müslümanlar, Ankara, 1958.

Hayitov, Ş.A., Sabirov,N.S., Legay, A.S., Har'ıcdagi Özbeklar, Taşkent, 1992.

İnalçık, Halil, Osmanlı-Rııs Rekabetinin Menşei ve Volga-Don Kanalı Meselesi, Belleten, S.46, 1948, ss.349-402.

Kadı Mııradhoca Sallıhi, Ötken Yıl Hac Seferi', Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini-ye Nezareti Jurnalı, S.3-4, Taşkent, 1946.

Karasaev, Hiiseyn, Nakil Söz.der, Frunze, 1982.

Kasimov, Begali, Meslekdaşlar, Behbudi, Acz.ii, Fitrat, Taşkent, 1994.

Kaygısız Atabey'in Kaygılan', Özbekim, ed, M. Mansur, Taşkent, 1992.

Konukçu, Enver, Hindistan'daki Tiirk Devletleri, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İs-tanbul, 1988, IX.

Kurat, Akdes N., Türkiye ve Idil Boyu, Ankara, 1964.

Mustafa Yangaliçef, Mektup, Tearuf-i Müslimin, 24 Şevval 1328, c. I, aded 19, 209-210.

Miifti Ziyauddinhan bin İşan Babahan, el-Islam ve'l-Muslimun fi Biladi's-Sovyetiyy, 1400, U.S.S.R.

Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Kanunu, Taşkent, 1945.

Osmanlı Devleti ile Kajkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay. Ankara, 1992.

Ostroumov, N., Türkistun Ülkesi Tubcay Ahalisi Maarifiga Kuruşlardaki Bikararlık, İslam tk- ki Od Arasında, Taşkent, 1992.

Rusya'da Müslümanluryahut Tatar Akvamının Tarihçesi, Mısır, 1318/1900,

Sheehy, Anny, Dağestani Müslim Protest Aganist Cost of Pilgrimage to Mecca', Report for U.S.S.R, 28 Haziran, 1991, v. III, no:26.

Smith, G.M., The Özbek Tekkes of İstanbul, Der İslam. 57/2, 1980.

Şabdaıı Ata, TDV. Haber Bülteni, Kasım 1996, sayı 44, 46.

Şabdan Ulu, Kemel, Şabdan Canunde Kiskaca Tarih, Şabdan Baatır, haz. N. Kaparov, Bişkek, 1992.

Şemşuddinhan ibn Ziyaeddinhan ibn İşan Babahanov, el-Müfti Ziyaeddinhan ve Türasuhü'l- Fikri, U.S.S.R, 1987.

Tiirkistani, Muhammed Musa, Kaybolan Vatan Türkistan Faciası, İstanbul, 1983.

Vambery, Arminius. Bir Sahte Devrişin Orta Asya Gezisi, haz. N.Ahmet Özalp, İstanbul, 1993.